

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5055>

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ DİSKURSİV MARKERLƏRİN MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Şəmsinur Aslanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0003-2394-0137>

aslanovashamsinur71@gmail.com

Xülasə

Məqalədə alman və Azərbaycan dillərində diskurs işarələrinin funksional fəaliyyəti, xüsusən də monoloq və dialoji nitqdə “jetzt” işarəsinin istifadəsi araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi “jetzt” sözünün müxtəlif nitq növlərindəki funksional fərqlərini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqat materialı “Datenbank für Gesprochenes Deutsch” verilənlər bazası da daxil olmaqla alman dilində şifahi nitq nümunələri idi. Təhlil göstərdi ki, jetzt təkcə zaman zərfi kimi deyil, həm də diskurs işarəsi kimi fəaliyyət göstərir. Monoloqda “jetzt” informasiyanın aktuallığını vurğulayır və dialoqda həmsöhbətin diqqətini müəyyən bir aspektdə yönəltməsinə kömək edir. “ja”, “doch” və “auch” kimi modal hissəciklərin əlavə edilməsi ilə sözün praqmatik funksiyası artır. Məqalədə həmçinin diskurs vahidlərinin qrammatikləşdirilməsi və praqmatikləşdirilməsi prosesləri araşdırılır. Nəticə olaraq, jetzt sözü bir sıra hallarda leksik mənasını itirir və diskursun təşkilinə və diqqəti cəlb etməyə kömək edən vacib praqmatik elementə çevrilir.

Açar sözlər: diskursiv marker, monoloq, monoloji nitq, kommunikativ, semantika.

COMPARATIVE ANALYSIS OF DISCOURSE MARKERS IN MONOLOGIC AND DIALOGIC SPEECH IN GERMAN AND AZERBAIJANI

Shamsinur Aslanova

Azerbaijan University of Languages

Abstract

This article explores the functional role of discourse markers in German and Azerbaijani, with a particular focus on the use of the marker “jetzt” in monologic and dialogic speech. The aim of the study is to provide a comparative analysis of the functional differences of the word “jetzt” across various types of speech. The research is based on spoken language data in German, including the “Datenbank für Gesprochenes Deutsch” corpus. The analysis reveals that “jetzt” functions not only as a temporal adverb but also as a discourse marker. In monologic speech, “jetzt” emphasizes the relevance or

urgency of information, while in dialogue, it serves to direct the interlocutor's attention to a particular aspect. When combined with modal particles such as “ja,” “doch,” and “auch,” its pragmatic value increases. The article also discusses the processes of grammaticalization and pragmaticalization of discourse units. As a result, “jetzt” can lose its lexical meaning and become a key pragmatic device used to structure discourse and guide the listener's focus.

Key words: discourse marker, monologue, monologic speech, communicative, semantics.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДИСКУРСИВНЫХ МАРКЕРОВ В МОНОЛОГИЧЕСКОЙ И ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Шамсинур Асланова

Азербайджанский университет языков

Резюме

В статье рассматривается функциональная деятельность дискурсивных маркеров в немецком и азербайджанском языках, в частности, использование маркера “jetzt” в монологической и диалогической речи. Цель исследования – сопоставительный анализ функциональных различий слова *jetzt* в разных типах речи. В качестве исследовательского материала использовались устные примеры речи на немецком языке, включая базу данных “Datenbank für Gesprochenes Deutsch”. В результате анализа установлено, что *jetzt* функционирует не только как наречие времени, но и как дискурсивный маркер. В монологе “jetzt” подчеркивает актуальность информации, а в диалоге помогает собеседнику сфокусировать внимание на определённом аспекте. При добавлении модальных частиц, таких как “ja”, “doch”, “auch”, прагматическая функция слова усиливается. В статье также рассматриваются процессы грамматикализации и прагматикализации дискурсивных единиц. В заключение, слово *jetzt* в ряде случаев утрачивает своё лексическое значение и превращается в важный прагматический элемент, способствующий организации дискурса и привлечению внимания.

Ключевые слова: дискурсивный маркер, монолог, монологическая речь, коммуникативный, семантика.

Giriş/Introduction

Diskursun müxtəlif növlərini araşdıran çoxsaylı işlərə baxmayaraq, elmi diskursun bir çox xüsusi cəhətləri hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir. Elmi mətnlərin qurulma prinsiplərinin dildən asılı olmadığı, əksinə, elmi üslubun əsas xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi qəbul edilir: dəqiqlik, obyektivlik, məntiqi şərh və s. Lakin bu sahədəki son

tədqiqatlar inandırıcı şəkildə sübut edir ki, müxtəlif dillərdə yazılmış elmi mətnlər milli xüsusiyyətlərə malikdir və diskursun təşkili üsullarında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Monoloji və dialoji nitqdə jetzt diskursu. Məlumdur ki, alman və Azərbaycan dillərində müxtəlif funksiyalarla özünü büruzə verən bir sıra markerlər mövcuddur. Məqalədə diqqət mərkəzində monoloji və dialoji nitqdə jetzt diskurs markerinin funksional fəaliyyəti dayanır. Tədqiqatın məqsədi monoloq və dialoqda jetzt diskurs markerinin funksionallığını müqayisə etməkdir. Məqalədə müxtəlif materiallardan, danışq korpuslarından, məsələn, alman dilində danışq üçün “Datenbank für Gesprochenes Deutsch “ verilənlər bazası tədqiqat materialı kimi istifadə edilmişdir. Təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə etməklə, kontekstual təhlil metodu ilə şifahi monoloq və dialoqda jetzt diskurs markerinin funksiyaları təhlil edilmişdir. Nəticədə jetzt sözünün zaman zərfi və danışq işarəsi kimi ümumi və spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxmışdır. “Jetzt” leksik mənasını itirərək diskurs marker funksiyasını əldə edir və pragmatik element kimi çıxış edir. “Jetzt” həm dialoq, həm də monoloji nitqdə tapıla bilər. Eyni zamanda, “jetzt”in diskursiv söz kimi funksional təyinatındakı fərqlər monoloq və dialoqun bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Monoloji nitqdə nətiq yeni məlumatların əhəmiyyətini vurğulayır və şəraitin dəyişməsinə diqqət yetirir. Dialoq nitqində isə jetzt danışan şəxs tərəfindən həmsöhbətin diqqətini yeni və önəmli bir məqama yönəltmək məqsədilə işlədir. Kommunikativ kontekstdən asılı olaraq, bu markerlərin araşdırılması yeni yanaşmaların formalaşmasına zəmin yaradır. Beləliklə, bir çox araşdırmalar zamanı əldə edilmiş nəticələr mədəniyyətlərarası ünsiyyətin nəzəriyyəsi və praktikası dərslərində, eləcə də alman dilinin qrammatikası üzrə praktik məşğələlərdə istifadə oluna bilər [Klein, 1994:16].

Diskursiv markerlərin təhlili. Xarici və yerli dilçilikdə, müxtəlif tədqiqatlarda çoxsaylı diskursiv markerlərin təhlili aparılmışdır. V.İmonun müşahidələrinə görə, diskursiv markerlər cümlədə ilkin mövqedə (çox vaxt sintaktik strukturdan kənarda) yerləşən və müəyyən şifahi hərəkəti (əsaslandırma, güzəşt, rəvayət və s.) göstərən pragmatik sözlər sinfinə aiddir. Diskursiv markerlərin cümlədəki mövqeyi və mənası onları interyeksiyalardan, qeyri-müəyyənlik mənası daşıyan hissəciklərdən və digər oxşar vahidlərdən ayırmağa imkan verir. Diskursiv markerlər müxtəlif nitq hissələrinin sözlərini istifadə edir. Bunlara hissəciklər, bağlayıcılar və s. daxildir. V.İmon diskursiv markerləri üç qrupa ayırmışdır: “*Birinci qrup əlaqələndirici və tabeli bağlayıcılardan (məsələn, weil, wobei, obwohl, aber, und, soqar dass, während, woqeqen) əmələ gələn nitq işarələridir. İkinci qrup zərflər və hisəciklərdən ibarətdir (məsələn, deswegen, bloss, ja, jedenfalls, allerdings). Üçüncü qrup isə ümumi ifadələrdir (ich sag mal so, weiß ich nicht, ich mein, ich glaub, (ach) komm, guck mal, uallah, ich schwör)*” [Imo, 2017:51]. Belə ki, diskurs markerlərinin qrupları onların ümumi və xüsusi funksiyalarını müəyyən edir, çünki linqvistik vahidlərin ilkin leksik mənası onların diskurs daxilindəki funksional məqsədinə birbaşa təsir göstərir. V.İmo diskursiv markerlərin ümumi funksiyalarına aşağıdakıları aid edir: 1) diskursun təşkili və strukturlaşdırılması, 2)

dinləyicinin diqqətini verilmiş diskursun müəyyən elementinə cəlb etmək. Şifahi nitqdə diskurs markerlərindən daha çox istifadə olunur və onlar əsasən nitqin qurulmasına (məsələn, arqumentasiyanın) xidmət edir. Yazılı nitqdə diskurs markerlərinin əsas funksiyası danışanın fikirlərini əsaslandırmaqdır. Bundan əlavə, diskurs markerləri əvvəlki ifadəyə düzəliş təqdim edərək, mətnin quruluşuna və ifadəyə qeyri-rəsmi üslubi ton verə bilər.

Kommunikativ situasiyalarda diskursiv markerlərin realizasiyası. Diskursiv markerlərlə bağlı tədqiqatlarda aşağıda qeyd olunan məqamlar tam şəkildə aydınlaşdırılmayıb:

- diskursiv xarakter daşıyan leksik vahidlərin vahid siyahısının yaradılması;
- kommunikativ situasiyalardan asılı olaraq diskursiv markerlərin funksiyalarının araşdırılması (şifahi və yazılı nitqdə); – söz sinfi kimi diskursiv markerlərin tarixi inkişafının öyrənilməsi.

V.İmonun şərtlərini kifayət qədər əsaslı və ədalətli hesab etmək olar. Monoloq və dialoq nitqində diskursiv markerlərin funksiyalarlı həmişə oxşar olmur. Monoloq və dialoq ifadələrində mətnin növündən, kommunikativ vəzifəsindən asılı olaraq bu sözlərin funksional məqsədlərinin müəyyən edilməsi onun həllini tələb edən global problemlərdəndir. Qeyd edək ki, tədqiqatın məqsədi monoloq və dialoq nitqində jetz diskurs markerinin funksional məqsədini müqayisəli şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənəşdirilmişdir:

- 1) *Bu məsələni əhatəli şəkildə işıqlandıran elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirmək;*
- 2) *Şifahi monoloq və dialoq nitqində jetz diskurs markerinin funksiyalarını təhlil etmək ;*

3) *Funksiyalardakı fərqləri müəyyənəşdirərək nəticə çıxarmaq* [İmo, 2017:4; 33]. Diskurs markerlərinin formalaşması qrammatikləşmə və praqmatikləşmə prosesi nəticəsində baş verir və dilin praqmatik aspektlərini daha dərinlən anlamağa imkan yaradır. Bu baxımdan, bəzi zərflər diskurs hissəciklərinə çevrilərək ilkin mənasından fərqli məna qazana bilərlər. K.Turqay “jetzt” sözünün istifadəsini və onun zaman zərfindən fərqli olaraq, diskursiv funksiyaya malik olduğunu qeyd edir. O bildirir ki, praqmatikləşmə prosesində temporal semantika yalnız qismən saxlanılır. “Jetzt” sözünün diskurs markerinə çevrilməsi zamanı qarşıya çıxan əsas çətinlik onun hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənəşdirməkdir. Bəzi tədqiqatçılar onun modal, danışiq və ya diskursiv hissəcik olduğunu iddia edirlər, digərləri isə bu sözün tam olaraq diskurs marker kimi çıxış etdiyini bildirirlər. K.Turqayın fikrincə, “jetzt” diskurs hissəciyi kimi çıxış edir və bu forma zaman zərfinin praqmatikləşməsi prosesi nəticəsində yaranmışdır [Turgay, 2022:44]. Diskurs hissəciyi kontekstual və diskursiv məna daşıyır, yəni deyilən fikrin özünü deyil, onun məzmunu dəyişir. “Jetzt” sözünün diskursun praqmatik elementi kimi çıxış etməsi mümkündür. Belə hallarda bu söz cümlədən çıxarılsa belə cümlənin qrammatik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir. Lakin “jetzt”-in zaman zərfi və diskurs hissəciyi (ədat) kimi istifadəsi arasında sintaktik fərqlər mövcuddur. Zaman zərfi

cümlədə müstəqil cümlə üzvü ola bilər, halbuki ədatlar (diskurs hissəcikləri) bu funksiyanı daşımır. Bu fakt alman dilində ədatların təkbaşına sintaktik funksiya yerinə yetirə bilmədiyini göstərir. Başqa bir fərq isə ondan ibarətdir ki, zərflər bir-birilə əlaqələndirici bağlayıcılar vasitəsilə birləşdirilə bilər, ədatlar isə nə digər ədatlarla, nə də zərflərlə bu şəkildə bağlana bilməz. Bundan əlavə, zərflə sual verməklə onu müəyyənləşdirmək mümkündür, halbuki ədatlara sual vermək mümkün deyil. Nümunə olaraq:

1) a) Jetzt musst du ins Bett. b) Wann musst du ins Bett?– Jetzt. (DGD – “jetzt” burada diskurs hissəciyi kimi çıxış edir).

2) a) Streicheln wäre jetzt übertrieben, aber die wollen gekratzt werden. b) Wann wäre Streicheln übertrieben? – Jetzt (DWDS – “jetzt” burada vurğusuz sahənin ortasında yerləşir və diskurs funksiyası daşıyır).

“Jetzt” sözünün dəyişməzliyi onun diskursiv marker və ya diskursiv təzahür kimi ədat funksiyası daşdığı halda, sintaktik baxımdan zərf kimi davrandığını göstərir. Bu səbəbdən, “jetzt”i diskursiv söz kimi qiymətləndirmək mümkündür və qeyd etmək lazımdır ki, o ayrıca bir leksik vahid kimi diskurs hissəcikləri qrupuna aiddir. Semantika baxımından da zaman zərfləri olan “jetzt” ilə diskurs hissəciyi olan “jetzt” arasında oxşarlıqlar və fərqlər müşahidə olunur. Temporal “jetzt” cari vaxtı ifadə edə bilər, lakin eyni zamanda danışdığı anından sonrakı zaman dövrlərinə də işarə edir. Diskurs hissəciyi kimi “jetzt” isə məna səviyyəsində danışdığı və ya ifadənin yeni bir aspektinə keçidi bildirə bilər. Bu funksiyada, diskursun təşkili və strukturlaşdırılması prosesində “jetzt” mövzu dəyişikliyi və ya diqqət mərkəzinin dəyişməsinə işarələyən bir marker kimi çıxış edir. Faktiki materialın təhlili göstərir ki, “jetzt” sözü həm monoloq, həm də dialoq nitqində diskurs hissəciyi funksiyasında istifadə olunur. Xüsusilə dialoji strukturlarda “jetzt” nəticə həmsöhbətin diqqətini vacib bir məqama yönəltmək imkanı verir və bu zaman o, diskurs marker kimi çıxış edir. “Jetzt” diskurs markerindən monoloqlarda da istifadə edilə bilər.

Beləliklə, siyasi debatların təhlili imperativ cümlələrdə “jetzt”in işlənməsini müşahidə etməyə imkan verir. Bu, planın həyata keçirilməsinin vacibliyinə diqqəti cəlb etməyə xidmət edir. Məsələn, M.Musanın çıxışında aşağıdakı cümləyə rast gəlinir: *“der Sicherheitsrat endlich ein Signal politischer Einigkeit gesendet in dem er den Aufruf des Generalsekretärs zu einem weltweiter Waffenstillstand indossiert hat. Resolution 2592 war ihm nun überfällig lassen sie uns diese Resolution jetzt gemeinsam umsetzen in dem wir uns für länder-spezifische Waffenstillstände einsetzen”* [Musan, 2001:14]. Bu nümunədə “jetzt” diskurs markerindən təqdim olunan məlumatın əhəmiyyətini vurğulamaq və oxucunun diqqətini ona yönəltmək üçün istifadə olunur. “Jetzt” diskurs markerindən həmçinin jurnalistikada da istifadə edilir. Bu kontekstdə onun əsas funksiyası hadisələrin aktuallığını vurğulamaq, dinamiklik yaratmaq və oxucunun diqqətini cəlb etməkdir. Bu cür hallarda jetzt, doch, schon və s. kimi modal hissəciklərlə birlikdə görünür. Bu zaman ifadənin inteqral (ümumi) mənası haqqında danışmaq yerinə

düşər. Belə birləşmələrdə “jetzt” yalnız zaman göstəricisi kimi deyil, həm də danışanın münasibətini bildirən diskurs markerinə çevrilir. Məsələn: *“Das Gelingen des Gaunertums und das misslingen de Polizei hat der gaunerischen Lunft einen Nimbus verlichen ,der von dem früheren festen Glauben an Hexerei zwar zetzt doch schon auf die Überzeugung von blosser verwegener kunstfertigkeit herabgestimmt ist”* [Thieroff, 1992:31]. Bu nümunədə “jetzt” sözü temporal (zaman) mənada işlədilmir; o, konsessiv münasibətlərin ifadəsində diskursiv marker kimi çıxış edir. Bu funksiyanın yaranması isə “zwar” sözünün bağlayıcı funksiyada işlədilməsi ilə mümkün olmuşdur. Aşağıdakı ifadədə isə “jetzt” diskurs markerinə “ja” və “auch” modal hissəcikləri əlavə olunur: Seitdem reden wir offen, unter anderem auch in der Arbeitsgruppe mit den Arbeitnehmervetretern, die ja jetzt auch erfolgreich verhandelt hat

Jetzt sözünün monoloji və dioloji nitqdə realizasiyası. Beləliklə, “jetzt” sözü həm monoloq, həm də dialoq ifadələrində nitq işarəsi (diskurs markeri) kimi çıxış edə bilər. Monoloq və dialoq nitqində “jetzt”-in funksional göstərişi arasında müəyyən fərqlər mövcuddur: monoloq nitqində nətiq təqdim olunan məlumatın aspektində mühüm bir məqamı vurğulayır. Dialoq nitqində isə həmsöhbətin diqqətini müəyyən bir aspektdə yönəltmək məqsədi daşıyır. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, “jetzt” sözü bəzi hallarda öz leksik (zaman bildirən) mənasını itirə bilər və diskursiv marker funksiyasında mühüm rol oynayır.

Nəticə/Conclusion

Peşəkar ünsiyyət məkanında şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə subyektlərinin diskursiv markerlər sistemi müxtəlif göstəricilərlə təmsil olunur. Bu göstəricilər arasında leksik-semantik nizamın markerləri kəmiyyət baxımından aparıcı yer tutur. Leksik-semantik nizamın konflikt yaradan markerləri isə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və bir sıra kommunikativ və interaktiv cəhətlərlə xarakterizə olunur. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, bu cür münasibət yaradan markerlərin formalaşmasının əsas səbəblərindən biri linqvistik işarənin təbiətinə məxsus xüsusiyyətlərdir. Bu xüsusiyyətlər dilin ifadə imkanlarını şərtləndirən və nitqin dinamikliyini təmin edən əsas faktorlardandır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Dudenverlag (2016). Duden – Die Grammatik. – Berlin: Dudenverlag. – p.92.
2. Imo, W. (2017). Diskursmarker im gesprochenen und im geschriebenen Deutsch. İçində Blühdorn, H., Deppermann, A., Helmer, H., & Spranz-Fogasy, T. (Hg.), Diskursmarker im Deutschen. Reflexionen und Analysen. – Göttingen: Verlag für Gesprächsforschung. – p.49-72.
3. Klein, W. (1994). Time in Language. – London: Routledge. – p.147.
4. Kratzer, A. (1998). Modality. A.von Stechow & D. Wunderlich (Ed.), Handbook of Semantics. – Berlin: de Gruyter. – p. 124.

5. Leiss, E. (1992). Die Verbalkategorie des Aspekts und ihre Bedeutung im Deutschen. – Berlin: de Gruyter. – p.87.
6. Maienborn, C. (2005). On the Limits of the Davidsonian Approach: The Case of Copula Sentences. Linguistics. – p.43.
7. Musan, M. (2001). The German Perfect and the Classification of Adverbials. Perfect Explorations. –Berlin: de Gruyter. – 79 p.
8. Partee, B. (1973). Some Structural Analogies Between Tenses and Pronouns in English // Journal of Philosophy. – p.70.
9. Reichenbach, H. (1947). Elements of Symbolic Logic. – New York: Free Press. – p.147.
10. Thieroff, R. (1992). Das finite Verb im Deutschen: Tempus – Modus – Genus Verbi. – Tübingen: Narr. – p.73.
11. Turgay, K. (2022). Wie sollen wir das jetzt analysieren? Aspekte zur Bedeutung von jetzt. İçində Adverbien und Adverbiale. Grenzen und Gliederung einer syntaktischen Kategorie im Deutschen – Heidelberg: Winter Verlag. – s.103-128.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 28.11.2025

Qəbul edilib 13.12.2025

Nəşrə tövsiyə edib Rəcəb Cəfərli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent